

УДК 811.161.3

І. У. Сацута

ПРЫСЛОЎЕ Ў СТАРАБЕЛАРУСКІМ ПЕРАКЛАДЗЕ ВОІНСКАЙ АПОВЕСЦІ «ГІСТОРЫЯ АБ АТЫЛЕ»

У артыкуле даследуюцца асноўныя семантычныя групы прыслоўяў, зафіксаваных у старабеларускім рукапісным перакладзе аповесці «Гісторыя аб Атыле», аналізуюцца асаблівасці ўтварэння прыслоўяў у помніку. Паводле паходжання асноўную групу складаюць прыслоўі, характэрныя агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовам. Даволі шырока прадстаўлены таксама паланізмы і іх беларускія варыянты ў адпаведным фанетычным і граматычным афармленні.

Граматычная катэгорыя прыслоўяў надзвычай старажытная. Ужо ў пачатковы перыяд гістарычнага развіцця ўсходніх славян прыслоўі складалі самастойную часціну мовы, вылучаліся з астатніх часцін мовы сваімі марфалагічнымі адзнакамі і сінтаксічнымі функцыямі. Асноўнымі марфалагічнымі прыметамі прыслоўяў былі адсутнасць форм скланення і спражэння і словаўтваральная суадноснасць з усімі знамянальнымі часцінамі мовы. Напэўна, у той далёкі ад нас час марфалагічная будова некаторых прыслоўяў была больш выразнай, бо тады маглі яшчэ існаваць і тыя зменныя словы, на базе якіх утварыліся гэтыя прыслоўі. Важнай марфалагічнай адзнакай прыслоўяў з'яўлялася наяўнасць формамянэння, якое ўласціва вялікай колькасці адпрыметнікавых прыслоўяў. Самай тыповай сінтаксічнай рысай прыслоўяў было ўжыванне іх у ролі акалічнасцей. Акрамя таго, прыслоўі ў сказе маглі выступаць у функцыі азначэння, калі адносіліся да назоўніка, і іменнай часткай састаўнога выказніка. Калі прыслоўе выконвала функцыю выказніка ў безасабовым сказе, яно пераходзіла ў разрад безасабова-прэдыкатыўных слоў. Пры ўмове субстантывацыі прыслоўі маглі быць у сказе дзейнікам або дапаўненнем.

Старабеларуская літаратурная мова XIV–XVII стст. захоўвала асноўную масу прыслоўяў, якія характэрны былі агульнаўсходнеславянскай мове. Дадзены граматычны разрад слоў прадаўжаў развівацца на беларускай глебе ў напрамку замацавання прыслоўяў як самастойнай часціны мовы, што выразна прасочваецца пры аналізе старабеларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле».

Воінская аповесць «Исторыя о Атыли короли угорьскомъ» паявілася ў старабеларускай літаратуры каля 1580 г. у складзе так званага Пазнанскага зборніка і ўяўляе сабой ананімны старабеларускі рукапісны пераклад з польскага выдання гэтай аповесці, друкаванага перакладу Ц. Базыліка з лацінамоўнага твора «Athila» венгерскага гуманіста М. Олаха, напісанага ў 1538 г. у Нідэрландах і ўпершыню надрукаванага ў 1568 г. у Швейцарыі ў якасці ўстаўкі ў даследаванне па венгерскай гісторыі А. Банфіні [1].

Па значэнні прыслоўі старабеларускай мовы падзяляліся на акалічнасныя, якасныя і якасна-акалічнасныя.

Да акалічнасных адносіліся прыслоўі са значэннем месца, часу, прычыны і мэты.

У адпаведнасці з прыватнымі значэннямі прыслоўі часу ў старабеларускім перакладзе «Гісторыі аб Атыле» можна падзяліць на наступныя падгрупы:

1. Прыслоўі, якія паказваюць, калі адбываецца дзеянне або як доўга яно працягваецца: *тогда в то^а часть в Панънонъи ... ме^акали ро^аные народы [1, с. 107]; то есть в то^а краю которъ^а теперъ ѿго^аскимъ зове^амо [1, с. 107]; коли ему^а его лю^а да^а справу [1, с. 107]; Наза^атрэе ѿгро^аве ... будучы спрацованы ш^апочыну^али [1, с. 109]; Потомъ ... всю дольнюю ѿго^аскую землю ... подъ свою моц^а подъбили [1,*

с. 113]; часо спра^ного ге^тмана повн^оости досы^т чынечы [1, с. 117]; што де Атыли прибывало и силы и богатѣствъ [1, с. 127]; с которы вже бы^л давно великую во^бн^у зача^л [1, с. 131]; не вжо зара^д м^ужность твоя и панство твое з р^у твоихъ шть^де^т [1, с. 135]; п^ут^ын^е молъчавшы до^го, а пото^м ... ш^тказа^л королю [1, с. 135]; не за^бжды л^ѣпшы^м звы^ло зы^ливо быти [1, с. 151]; вчора проти^в ты^х грубы^х люде^м ... указалэсь [1, с. 153]; што былъ вжо давно ўмысли^л [1, с. 181]; то пры^ло з ро^зного, а нигды не ш^тнакого повоже^на [1, с. 185].

2. Прыслоўі, якія паказваюць на час, з якога пачынаецца дзеянне: ш^т поранку ... битва са точыла [1, с. 111]; Которыє еше спочатк^у ўгро^м завжды неприятелни бывали [1, с. 131]; то^т зда^на зобра^шы великиє бога^тства ... ўчыни^л бы^л дванадц^ть би^купо^с тоє жъ сэ^кты вы^навцовъ [1, с. 195]; ўгрове с тата^скоє зе^нли знов^у выше^шы повторе зе^нлю ўго^сскую были пост^ѣли [1, с. 209].

3. Прыслоўі, якія паказваюць на час, да якога працягваецца дзеянне: а^ж до вчора битва са точыла [1, с. 111]; волное би^твы иска^л которую ўмыслне ш^твлоча^л ажъ к^у вечер^у [1, с. 145].

Прыслоўі месца ў адпаведнасці з канкрэтнымі значэннямі таксама можна падзяліць на падгрупы:

1. Прыслоўі, якія паказваюць на месца, дзе адбываецца дзеянне (працэс): неда-леко было м^ѣсто которое звано Потэ^цыяна [1, с. 107]; Та^м ... еха^л до него Дэтрыкъ [1, с. 107]; цэлую ночь были с^ѣкли а забивали и все гдѣ могли мечо^м трапили [1, с. 107]; Але ўгрове гдѣ о^но наперли всюд^у великую поражк^у чынили [1, с. 115]; ш чо^м ниже повѣмъ шире^с [1, с. 121]; Т^у исторыкове не згожаю^т са хто би^твы выгра^л [1, с. 149]; ма^рдые бо^же мимо вси н^ишыє лю^дские речы за^бжды ва^не^шыє быти розумѣемъ [1, с. 165]; вси пола вколо повоєва^л [1, с. 189]; всюд^у по швозе слыхатъ было шамре^не и нарека^не [1, с. 189].

2. Прыслоўі, якія паказваюць на напрамак дзеяння (руху): стреляючы здалека на неприятеля ро^зною бронею мешали и^н гүфъцы [1, с. 115]; которыє са были ш^тўсюль до него зо^нли [1, с. 119]; ш^т на то^м мѣ^ст^у ш^ткуль его приведено шбралъ собѣ ме^сканье [1, с. 135]; ш^тсю не можемъ иначе вы^бти [1, с. 141]; ўмыслили ... наза^д ўходи^ти [1, с. 141]; спереду на^ч неприятел^а налегае^т [1, с. 141]; Атыла нешто жо^неро^с на продъ высла^шы ... волное би^твы иска^л [1, с. 145]; з далека велми робн-ли неприятеля коне^н и люде^н много ра^н [1, с. 147]; могли з ўгры з бли^зка чынить вр^у мѣ^сти [1, с. 147]; казал са е^с до дому^у верн^утъ [1, с. 163]; бли^зко по^л м^ір заеха^л [1, с. 189]; во^бско свое вже далеко ш^т влоско^с зе^нли б^уд^учое ... назадъ верн^ул [1, с. 203].

3. Прыслоўі, якія паказваюць на пэўную мяжу дзеяння (руху): преследовати ўмысли^л еси поты поки его ласка мнѣ дае^т [1, с. 135]; Товѣ дот^уль тоє мо^жности зе^нское ўживати допуст^ит^и, поки ем^у б^уде^т са здадо [1, с. 135]; дот^уль его ўживати б^удешъ, докуль Бо^г ... товѣ назнач^ыл [1, с. 437].

Прыслоўі прычыны і мэты паказваюць, па якой прычыне або на якой падставе адбываецца дзеянне, для чаго, з якой мэтай. Адзначым, што мэтавае значэнне прыслоўяў звычайна суправаджаецца пабочнымі значэннямі спосабу дзеяння або прычыны: Абы того часу ... ма^не ... не травн^і [1, с. 123]; Атыла нешто жо^неро^с на продъ высла^шы ... волное би^твы иска^л которую ўмыслне ш^твлоча^л ажъ к^у вечер^у [1, с. 145].

Якасныя прыслоўі характарызуюць дзеянне з боку якасці і адносяцца часцей за ўсё да дзеяслова, разам з тым яны могуць характарызаваць і прымету, выражаную

приметнікам ці прыслоўем. Гэта лексічна найбольш багатая група прыслоўяў прадстаўлена ў асноўным утварэннямі ад якасных прыметнікаў: *смѣле противко неприятелю шли и мужне са боронили* [1, с. 111]; *прѣко тако и перве^с чере^з Дуна^в ве^рнули са до своего шбозу* [1, с. 111]; *по чо^м лачно бы ко^мды^м шбачыти мо^г му^жство шбо^гга людю* [1, с. 111]; *Которого Атыла зо вси^м его во^сско^м латво порази^л* [1, с. 125]; *и^ншы^е народы ... королю Атыли доброво^нне са по^али* [1, с. 125]; *до ни^х волне ходили* [1, с. 125]; *ласкаве и^х прынавшы великие дары и^н да^л* [1, с. 125]; *шное мѣ^то по неме^цкѣ названо Стра^нпѣкѣ* [1, с. 125]; *рады Атылевы добрѣ бы^л свѣдо^м* [1, с. 137]; *потреба абы то кождѣ^м з ва^с ъ себе пи^лне шважа^л* [1, с. 141]; *завжды то за рѣ^к лѣпшю и хоро^шшю почитано за^щне а сла^вне шмереть* [1, с. 141]; *Гүфъцѣ з обѣ^х сторо^д по ле^ккѣ поступовали* [1, с. 147]; *набытое рѣ^кою шавлею а му^жствомъ шхо^тне не боронили* [1, с. 151]; *не за^вжды лѣпшы^м звѣ^ло зы^ливо быти* [1, с. 151]; *радѣ свою таемне ш^намилъ* [1, с. 151]; *шста^нки во^сска нашего до^гою во^нною звѣ^лаеного неро^змы^лне на шастѣ пѣсти^н* [1, с. 155]; *пры то^вѣ шпрымливѣ вѣ^рне и штатычным сэ^рцѣм бѣдѣ столъ* [1, с. 155]; *не та^к быте са ро^пѣне сторожы^м вѣ швита^жстве* [1, с. 171]; *шхвати^лшы его кре^ко за го^ло выбила емѣ шчы* [1, с. 173]; *не смѣ^л са на него ш^нне кинѣти* [1, с. 179]; *не лени^ве а хѣ^лливе шватали* [1, с. 183]; *все на^м поготовѣ бѣдетъ* [1, с. 183]; *пи^лне иглане^н в тоѣ* [1, с. 183]; *з рѣ^к спросне а не^бале шпусти^та не бѣдете хотѣ^ли* [1, с. 183]; *не бѣде^н волѣли ничѣмне естѣ вѣ гнѣности* [1, с. 185]; *шквапли^ве на него натирали* [1, с. 189]; *проси^л его покорне* [1, с. 195]; *шмыслилъ еси бы^л срокго са з на^м ш^нходить* [1, с. 199]; *подато^р римане на себе шложонѣ доброво^нне прынали* [1, с. 201].

Адпрыметнікавыя прыслоўі з якасным значэннем могуць мець формы ступеней параўнання. Простая форма вышэйшай ступені параўнання ўтвараецца пры дапамозе суфікса *-е^н*: *Дэтрыкѣ та^кже зѣ своими не лени^ве^н собѣ почи^на^л* [1, с. 115]; *што далѣ^с ты^м бо^шше^н запала^л са хѣ^лю ро^зшыра^ла па^нства своего* [1, с. 117]; *ш чо^м ни^же^н повѣ^лмъ ширѣ^н* [1, с. 121]; *до чо^м ты^м его латве^н намови^л* [1, с. 125]; *Почалъ собѣ во все^н над звыча^н недбале^н почи^нати* [1, с. 129]; *то было им ш^чстиве^н и пошжыточне^н* [1, с. 189]; *которые са во^ззде^н на жо^нне^нскѣю працѣ ни^жли на кѣкглѣ^нство згодити могу^т* [1, с. 193].

Простая форма вышэйшай ступені параўнання прыслоўяў многа, добра прадстаўлена суплетывнымі ўтварэннямі: *Почалъ ... мно^жству людю своего бо^шше^н ни^жли прыстон^на шфати* [1, с. 129]; *трѣ^нно ш^нсебе станови^ти што бы лепѣ^н* [1, с. 155].

Самым актыўным спосабам утварэння найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў, як і прыметнікаў, у старабеларускай мове было выкарыстанне прыстаўкі *най-*, якая далучалася да форм вышэйшай ступені. Радзей сустракаецца сцягнуты варыянт указанай прыстаўкі *на-*. Агульнаўсходнеславянскай мове такая прыстаўка не была ўласціва. Затое яна была характэрна для старапольскай мовы, якая і стала, верагодна, крыніцай яе для старабеларускай мовы, у тым ліку і для мовы беларускага перакладу «Гісторыі аб Атыле». Тут зафіксаваны толькі формы з прыстаўкай *на-*: *трѣ^нпы свое, а наибольшѣ^н Кэвы ге^нмана з великою скорботою шбычаемъ тата^нскимъ погрѣ^нли* [1, с. 111]; *где бы тѣ^н неприятель наибольшѣ^н налегалъ сами на^нбегали* [1, с. 111]; *ме^н собою розъбирали хто бы на^нлепѣ^н тому шпроста^н* [1, с. 117]; *велики са клопотали готѣчы са до про^нлоѣ битвы тако на^нлепѣ^н могли* [1, с. 139].

З аналітычных форм самымі прадуктыўнымі з’яўляюцца ўтварэнні са словам *велики*: *римано^н велики много поле^нло, шкромъ тро^нха которые штечы мо^нли* [1, с. 115]; *што бы што бы велики латво шчынити* [1, с. 133]; *по то^н прошло^н битве*

вельми да^твѣ могъ быти выкорене^н [1, с. 159]; *въ шбозе Атылево^н вельми т^рѣно было ш жы^нность* [1, с. 189]; *чыннн шт^ткн дивныѣ скач^ччы вельми х^нко н мнст^эне межы ме^нми* [1, с. 193]; *вельми лацно досыть шчыннн* [1, с. 195].

Радзей складаная форма найвышэйшай ступені параўнання прыслоўяў утвараецца з дапамогай слоў *борздо, далеко, досыть, над звычай, што, такъ*, прычым дапаможныя словы спалучаюцца не толькі з формамі нулявой, але і вышэйшай ступені: *так б^оздо скоро на поча^тк^у панова^на своего н^н вельми бы^л хотливѣ^н до всн^х р^ѣчѣ на в^он^у потре^нн^н* [1, с. 119]; *шмысли^л тогды што наб^озде^н шдары^т на шлове^нск^ю зе^нлю* [1, с. 119]; *Почалъ совѣ во все^н над звычай недбале^н почынатн* [1, с. 129]; *довѣдавшы са в^оско непрыятельское быть далеко б^ошее нн^нли перве^н мннма^н, поча^л того вельми жаловатн* [1, с. 131]; *р^ѣшылъса такъ наб^озде^н м^о зо всн^н своимъ в^оско^н к^у полю Катаала^нницкому* [1, с. 137]; *всн нншыѣ вашы м^нныѣ и чы^лкн ... досы^т м^нне доказалн* [1, с. 141].

У групе якасных прыслоўяў вылучаецца падгрупа колькасных прыслоўяў, якія абазначаюць колькасць дзеяння з адценнем узмацнення ці аслаблення, ступень інтэнсіўнасці дзеяння або яго мяжу, меру якасці той ці іншай прыметы: *гетмане подели^лшы са в^оско^н к^одѣ^н ч^аст^ю напоминанемъ а намовле^немъ, ч^аст^ю тѣ^н непрытате^нскию нем^он^от^н и троха люд^у льж^ччы, чыннн пилность* [1, с. 111]; *по ч^о лацно бы к^одѣ^н шбачытн м^о м^нство шбо^нга люд^у такъ х^то много р^укою н м^нство^н а д^уж^от^ю тѣла могъ* [1, с. 111]; *Дѣтрыѣ б^уд^учы в чоло з л^ук^у постреленъ ледво шш^о, с которе раны потомъ ледве жы^л шсталъ* [1, с. 115]; *рымнн^о вельми много полѣло, шкромъ троха которыѣ штечы м^оли* [1, с. 115]; *заразо^н тѣ^н то передъ себе вннма^не бер^ччы* [1, с. 127]; *мннмалъ абы ме^ншого в^оска м^о мѣтъ досыть до шказа^на того* [1, с. 129]; *вельми шла^нн^ушы са шгр^о ... а^н до Афры^н штекъ* [1, с. 129]; *велцэ того прагне абы з ннмъ прышзнь прэмн^е взалъ* [1, с. 131]; *вѣр^у н людн его хвалечныѣ ... х^то^н троха ведатн не мѣ^н* [1, с. 135]; *Поча^л того вельми жаловатъ* [1, с. 137]; *если бымы шмыглнлн ... по малю^нк^у наза^л шходн^т* [1, с. 141]; *ледве его свон ратовалн* [1, с. 149]; *Непрытатель а^н ест^ь непомалу... зв^уле^н* [1, с. 155]; *шгрове ... повторе зе^нлю шг^оск^ю были постѣлн* [1, с. 209]; *Тотъ Хаба недо^нго в тата^нско^н землн б^уд^учы живъ шме^н* [1, с. 209].

Якасна-акалічнасныя прыслоўі, спалучаючы значэнне якаснай характарыстыкі з акалічнаснымі значэннямі характару і спосабу дзеяння, складаюць прамежкавую групу паміж акалічнаснымі і якаснымі прыслоўямі. У залежнасці ад адцення лексічнага значэння ў разглядаемым помніку можна выдзеліць прыслоўі, якасная характарыстыка дзеяння ў якіх даецца шляхам параўнання ці прыпадабнення; яна можа сумяшчацца з указаннем на характар ці спосаб яго ўтварэння, на сумеснасць дзеяння: *Почалн заразо^н все^н т^о землн ... расказоватн* [1, с. 115]; *потка^не чыннн з ннмн вр^у* [1, с. 115]; *небѣпечности ... которыѣ є^нмо збр^оно тагн^ччы мѣлн м^нны^н сэцэмъ не перемоглн* [1, с. 141]; *посполите мов^н на домовы^н сметь^н* [1, с. 141]; *если бымы шмыглнлн ... по малю^нк^у наза^л шходн^т* [1, с. 141]; *воспол^о зо мною з домо^н н^х выгналн есте* [1, с. 143]; *моглн з шгры з блн^нка чыннть вр^у мѣ^нмн* [1, с. 147]; *за^нразом тагн^л в дорог^у наперве^н тѣды до Штырын* [1, с. 187].

Па сваёй марфалагічнай структуры прыслоўі старабеларускай мовы ўяўляюць застылыя формы той ці іншай зменнай часціны мовы. Найбольш празрыстымі па свайму марфалагічнаму складу з'яўляюцца адыменныя прыслоўі, г. зн. прыслоўі, утвораныя ад асноў назоўнікаў, прыметнікаў або лічэбнікаў.

У разглядаемым помніку самымі пашыранымі з'яўляюцца ўтварэнні ад кароткіх прыметнікаў ніякага роду ў форме назоўна-вінавальнага склону адзіночнага ліку: *б'здо скоро на поча"кү панова"а своего и" велии бы' хотливьб до всиухъ р'бче" на вб"нү потре"ны" [1, с. 119]; вашого мү"ства и шабэль вже давно дознали [1, с. 143]; за"жды л"б"шы" звы"ло зы"лно быти [1, с. 151]; А просто* проси' и" [1, с. 153]; тры"но 8 себе станови"м што бы лепе" [1, с. 155]; тунгрове сүть люди эвуронского народу недалеко шт реки Моса в земли Левнско" далеко ш" тое дороги Атылевои лежачои [1, с. 161]; 8хвати"шы его кре"ко за го"ло выбила ему учы [1, с. 173]; ш которо" чини" часто възм"кү [1, с. 181]; ла"но доказать будете могли [1, с. 183]; летель та" высоко, же его пото" жадэ" дозреть не мо" [1, с. 187]; в" шбозе Атылево" велии тры"но было ш жы"ность [1, с. 189]; до"го стол" мыслечы [1, с. 191]; бл"ко по" мү" заеха' [1, с. 189]; 8мыслил" еси бы' срокго са з на"м" ш"ходить [1, с. 199].*

Не менш прадуктыўныя ўтварэнні прыслоўяў ад іменных прыметнікаў у форме меснага склону адзіночнага ліку: *см"лае проти"ко неприятелю шли и мужне са боро-нили [1, с. 111]; Абы того часу которь м"бл" ш" вб"ны ма"не ... не трави' [1, с. 123]; до ни" волне ходили [1, с. 125]; та пе"не того тве"дити не см"ю [1, с. 129]; потреба абы то кождьб з ва" 8 себе пиане 8важа' [1, с. 141]; завжды то за р"б" л"бшүю и хоро"шүю почытано зацне а славне 8мереть [1, с. 141]; раду свою таемне шна"мили" [1, с. 151]; та" далецэ шбачыти не можэ" [1, с. 153]; та ... пры тов"б" спрыазниве в"рне и ста-тычным сэрецэм бүдү столль [1, с. 155]; проси' его покорне [1, с. 195]; подато" римане на себе вложоньб доброволене прынали [1, с. 201].*

З кароткімі прыметнікамі жаночага роду суадносяцца прыслоўі, утвораныя ад формы вінавальнага склону адзіночнага ліку з прыстаўкай *по-* і без яе: *тою пора*кою людү своего Дэтры" и Матэрн" бүдүчы непомалу" засмүчоны [1, с. 109]; шное м"б"то по неме"кү названо Стра"пү"кг" [1, с. 125]; и" нешпа"рне" а непоготовү здыба' [1, с. 133]; гүф"цэ наши добре справившы и шб"варова"шы 8мыглили по малю"кү наза" 8ходи"м [1, с. 141]; Гүф"цэ з обү сторо" по ле"кү постүповали [1, с. 147]; би"вы зновү прагну"чы", жда' вт"гненья [1, с. 153].*

Да прыслоўяў, суадносных з формамі роднага склону адзіночнага ліку кароткіх прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду, адносяцца прыслоўі *здаалека*, *збли"ка*: *стреляючы здаалека на неприятела ро"ною броней мешали и" гүф"цы [1, с. 115]; з лүко" с которыми добрэ 8м"бли з далека велии ровили неприятела [1, с. 147]; могли з үгры з бли"ка чинить врю" м"б"ми [1, с. 147].*

Прыслоўе *велии* паходзіць ад творнага склону множнага ліку кароткіх асноў прыметнікаў на мяккі зычны: *римане по"на"шы велии много ра" подали тыль [1, с. 115]*. У старабеларускай пісьменнасці гэта прыслоўе ўжывалася надзвычай часта. У сучаснай беларускай мове яно спецыялізуецца ў функцыі прыпрыметнікавай і прыпрыслоўнай акалічнасці, а таксама можа спалучацца з дзеясловамі, пераважна з тымі, якія абазначаюць стан прадмета або асобы [2, с. 56].

Не зусім зразумела паходжанне зафіксаванага ў даследуемым перакладзе прыслоўя *ледво*, якое часта сустракаецца ў старабеларускіх помніках: *бүдүчы в чоло з лүкү прострелен" ледво 8шо' [1, с. 115]*. Па характары канчатка гэта форма нагадвае форму прыслоўяў, утвораных ад ускосных склonaў кароткіх прыметнікаў ніякага роду (параўн.: *ледво* – *латво*). Тут можна толькі спасылацца на тое, што ў агульнаўсходнеславянскай мове існавалі прыслоўі *л"б"ть* (у значэнні «*магчыма*»,

«ледзь») і *одъва* (у значэнні «ледзь», «злѣску»), якія па значэнні супадаюць з сучасным беларускім *ледзьве* [3, с. 269].

Многія прыслоўі прыметнікавага паходжання ўтвораны ад назоўнага або вінавальнага склонаў прастай формы вышэйшай і найвышэйшай ступені параўнання поўных якасных прыметнікаў мужчынскага і ніякага роду: *где бы тэ* непрытатель на большѣ налегаль сами на'бегали* [1, с. 111]; *рыма^{те} нелениве^с ш'по' ш'гро' давали* [1, с. 111]; *хотѣ^{ны} далѣ^с ща^{ст}а своего досвѣ^тчыти ...тагнули до Ту'ни мѣ^те'ка* [1, с. 113]; *Перве^с тогда ... ш'чинили ш'гро'ньѣ а стра^тливьѣ ш'крыкъ* [1, с. 113]; *ш не^н выше^с поведа^а* [1, с. 115]; *тамъ где наибольшѣ налегаль непрытатель ш'по' давалъ* [1, с. 115]; *ш чо^н ниже^с повѣ^тмъ ш'ирѣ^с* [1, с. 119]; *велики са клопотали готуючы са до про^тлоѣ битвы тако налеле^с могли* [1, с. 139]; *ла^тве^с могъ быти выкорене^н* [1, с. 159].

Для прыслоўяў, утвораных ад назоўнікаў, характэрна зрашчэнне ў слова прыназоўнікава-склонавай формы: *Наза^ттрѣѣ ш'грове ... будучы спрацованы ш'почынули* [1, с. 109]; *ш' поранку а* до вечора битва са точыла* [1, с. 111]; *потка^е чынили з ними врѣ^н* [1, с. 115]; *Наза^ттрѣѣ некоторьѣ его во'ска жо'нерь^н принесъ ему мѣ^тчъ* [1, с. 119]; *заразо^н адного часу во'ною остерегли са* [1, с. 123]; *Атыла мало пере^т ты^н напосре^ткѣ зе^нли фра^тцѣкое не дотѣ^ннулъ* [1, с. 127]; *заразо^н тэ* то передъ себе внима^е берѣчы* [1, с. 127]; *Почалъ собѣ во все^н надзвычай^н недбале^с почынати* [1, с. 129]; *мнималъ абы ме^шого во'ска мо^т мѣ^тъ досытъ до шказа^на того* [1, с. 129]; *котрые еще с початку ш'гро^н зав^нды непрытѣ^нмы бывали* [1, с. 133]; *не вжо зара^т мужность твоя и панство твое з рѣ^н твоихъ ш'тѣ^де^т* [1, с. 135]; *спередѣ на^т непрытѣ^н налегаѣ^т* [1, с. 141]; *шмыслили ... наза^т ш'ходи^т* [1, с. 141]; *Атыла нешто жо'нерѣ^н напредѣ^н высла^ншы ... волное би^твы иска^а* [1, с. 145]; *з вами во'поло^н и жы^н и шме^п* [1, с. 145]; *та са напередѣ^н в непре^спечностъ шдамъ* [1, с. 169].

Марфалагічная будова тут ясная, аднак іншы раз трэба звяртацца да этымалагічнага аналізу слова. Так, прыслоўе *подле*: *погре^нли и^н подле* [1, с. 113] узнікла ў выніку зліцця ў адно слова прыназоўніка *по* і склонавай формы ўстарэлага назоўніка *доль* у значэнні «даўжыня».

Некаторыя прыслоўі ўтвораны ад пэўных склонавых форм назоўнікаў: *гетманѣ подели^ншы са во'ско^н ко^нды^н ча^{ст}ю напомнимемъ а намовле^немъ, ча^{ст}ю тэ* непрытѣ^нскѣю немѣ^нно^{ст} и троха людѣ^н лѣжучы, чынили пилностъ* [1, с. 111]. *часомъ му^нного жо'нера, часо^н спра^нного гэтмана пови^ности чынечы* [1, с. 117]; *Валамира бра^та твоего дома тепѣ^п мешкаючого зо^ттави^а* [1, с. 157].

Зафіксаваны таксама прыслоўі адлічэбнікавага паходжання: *ш'грове шмыслили перве^с шмерети* [1, с. 113]; *што са шна^н было стало* [1, с. 131]; *ш'грове ... повторе^с зе^нлю ш'госкую были постѣ^нли* [1, с. 209].

Большасць адзайменнікавых прыслоўяў старабеларускай мовы ўтворана афіксальным спосабам. Яны адносяцца да словаўтваральных мадэлей, якія ўжо ў старабеларускі перыяд страцілі сваю актыўнасць, а з пункту гледжання сучаснай мовы з'яўляюцца мёртвымі і непрадуктыўнымі. Такія прыслоўі складаюць групы з так званымі звязанымі асновамі. Марфемную структуру іх можна высветліць толькі пры этымалагічным аналізе, абшпіраючыся на факты гісторыі мовы ці на дыялекты матэрыял. Так, напрыклад, агульнаславянскае прыслоўе *ачь* (параўн. польск. *aczci*, чэшск. *ač*, в.- лужыцк. *hač*, ст.-сл. *a če*) – вынік зліцця злучніка *a* з займеннікавым каранёвым элементам *че* (*ч*) (інд.-е. **kⁿe*); у прыслоўі *тогда* выдзяляюцца займеннікавы каранёвы элемент *т-* і суфіксальная група *-(о)гд-ы*; прыслоўе *отсюль* утворана ад займеннікавай асновы *с-*, прыстаўкі *от-* і суфіксальнай групы *-ю-ль*;

прислоўе *теперь* узыходзіць да агульнаславянскай формы *топърво*, якая ўзнікла шляхам складання ўказальнага займенніка *то* і іменнага парадкавага лічэбніка ў форме назоўна-вінавальнага склону адзіночнага ліку ніякага роду, першапачатковы воблік прыслоўя зацяжнілі міжскладовая асіміляцыя, змяненне моцнага рэдукаванага ў *е*, адпадзенне канцавога ненацісканага склада; агульнаславянскае прыслоўе *коли* ўтворана шляхам спалучэння займеннай асновы і часціцы *ли*.

У групе адзайменнікавых прыслоўяў даследаванага помніка адзначаюцца прыслоўі з займеннікавымі каранёвымі элементамі *г-*, (*кг-*), *к-*, *с-*, *т-* і разнастайнымі прыстаўкамі, суфіксамі і суфіксальнымі групамі: *Кгды пере^а давными часы гү^ове положили с^а были шбозо^а надъ рекою Тисою* [1, с. 107]; *тогда в то^а часъ в Панънонън^и ме^акали ро^аные народы* [1, с. 107]; *то есть в то^а краю которыѣ теперь ѳго^аскимъ зове^амо* [1, с. 107]; *Та^а ех^а до него Дятрыкъ* [1, с. 107]; *целую ночь были сѣкли а забивали и все гдѣ могли мечо^а трапили* [1, с. 107]; *Зобравшы тэды вста^аки шного во^аска ѳдарыли на ни^а* [1, с. 111]; *которые с^а были ш^асуюль до него зо^али* [1, с. 119]; *ш^а на то^а мѣ^ацу ш^акүль его приведено шбралъ собѣ ме^аканье* [1, с. 135]; *верну^а с^а до Рымү ш^акүль коли его приведено до цесара за радою Плацидэн матки былъ прына^а в ла^акү* [1, с. 129]; *Которые еще с початкү ѳгром завжды неприятелми бывали* [1, с. 131]; *вѣрү и люди его хвалечные шпреследовати ѳмысли^а еси поты поки его ласка мнѣ дае^а* [1, с. 135]; *Тобѣ дотүль тое мо^аности зе^аское ѳживати допүсти^а, поки емү бүде^а с^а здало* [1, с. 137]; *ле^а дотүль его ѳживати бүдешъ докүль бо^а ... тобѣ назначы^а* [1, с. 137]; *ш^асю^а не можемъ иначе вѣ^ати* [1, с. 141]; *нигды пере^а с^а большыхъ мѣ^аства своего не шказа^а знак^а* [1, с. 143]; *если чого коли доказа^а, тогда то ѳчини^а* [1, с. 145]; *Тү^а исторыкове не згожаю^а с^а хто вн^авы выгра^а* [1, с. 149]; *Кгды н^а такъ розказа^а ѳчинити* [1, с. 153]; *кды^ате мѣ^ато взяли* [1, с. 165]; *Та^а тѣ^а часу наибольшого неща^а а праве встатного крэсү богү дүшү дали* [1, с. 171].

Частка прыслоўяў больш ясная па свайму марфалагічнаму складу. Яны ўтвораны ад склонавых форм указальных займеннікаў мужчынскага і ніякага роду з прыназоўнікам: *По томъ ... не за долъгнѣ ча^а всю дольнүю ѳго^аскүю землю ... подъ свою мо^а подъбили* [1, с. 113]; *тое та^а великое па^аство ... крепче^ашее на пото^а было* [1, с. 117]; *словаки ... Матэновн пере^а ты^а на велико^а помочы были* [1, с. 119].

Займеннікі могуць выкарыстоўваюцца і пры ўтварэнні ступеней параўнання: *што далѣ ты^а бо^аше^а запала^а с^а хү^аю ро^ашыра^а па^аства своего* [1, с. 117]; *ѳмысли^а тогда што набо^азде^а ѳдары^а на сло^авскүю землю* [1, с. 119].

Утварэнне прыслоўяў ад дзеясловаў не было прадуктыўным. Магчыма, дзеяслоўнага паходжанна зафіксаванае ў помніку прыслоўе *мимо* (*ма^ардье бо^ае мимо вси н^ашые лю^аские речы за^ажды ва^ане^ашые быти розүмѣемъ* [1, с. 165]), утворанае пры дапамозе суфікса *-мо* ад той жа асновы, што і дзеяслоў *минуть* (параўн.: польск. *minąć*, чэшск. *miněti* – «праходзіць міма, паблізу»).

Паводле паходжанна асноўную групу складаюць прыслоўі, якія былі характэрны агульнаславянскай і агульнаўсходнеславянскай мовам: *Если подамо неприятелю мѣсто, бе^а похивы, маетно^ати и горла вси^а на^а, в небезпечно^ать удамо* (параўн. польск. *Ysli podamy nieprzyiacielowi miasto, bez pochyby, máietności u górlá wszystkich nas, w niebezpieczność wdamy*) [1, с. 467]; *Бискуп^а, в котромъ споведаю ниже^а, ... та^а забитъ* (параўн. польск. *Biskup, o ktorым powiem niżej, ... táit zábit*) [1, с. 472]; *ле^а дотүль его ѳживати бүдешъ* (параўн. польск. *lecz dotąd go używać będziesz*) [1, с. 480]; *трүдно^ати а небезпечно^ати ... есмо збр^ано тягну^ачи мели* (параўн.

польск. *trudności á niebezpieczności ... zbrojno ciagnąc mielismy*) [1, с. 483]; мў*ствомъ ухо*не боронили (параўн. польск. *męstwem ochotnie bronili*) [1, с. 491]; тру*дно ў себе становити (параўн. польск. *trudno w siebie stànowić*) [1, с. 494]; А такъ не маю* са чого боати (параўн. польск. *A thák nie máią sie czego bać*) [1, с. 492]; же есмо еше цело zostали (параўн. польск. *żesmy ieszçte cáło zostáli*) [1, с. 496]; Походни гораючыя надъ м*бсто* часто и долго видано (параўн. польск. *Pohodnit goraiące nad miastem często u długo widziano*) [1, с. 497]; едь, где хоче*^м, все тебе тако слўзе божому ... послушно будеть (параўн. польск. *iedź, gdzie chcesz*) [1, с. 523]; тае*не до 8го 8те* (параўн. польск. *tàiemnie do węgier wcieli*) [1, с. 523]; бы* давно великую во*ну зач* (параўн. польск. *był dawno wielką wojnę wszczęł*) [1, с. 525]; Тў* исторыкове не згожаю* са (параўн. польск. *Tu historykowie nie zgadzàią sie*) [1, с. 533].

Разам з тым, у даследуемым помніку даволі шырока прадстаўлены паланізмы і іх беларускія варыянты ў адпаведным фанетычным і граматычным афармленні, частка якіх у старабеларускай пісьменнасці паступова выціснула адпаведныя прыслоўі, якія бяруць пачатак у слоўнікавым складзе агульнаўсходнеславянскай мовы: Зобра*шы тэды уста*ки шного во*ска, которые были ш* пора*ки zostали, ...ударыли на нї в оно* долине Тарно* (параўн. польск. *Ztbrowszy tedy ostatki onego wojská, ktore były od porażri zostały, ... vderzyli ná nie w oney doline Tarnok*) [1, с. 460]; с которое раны потомъ ледве жь* усталъ (параўн. польск. *s ktorey rány potym ledwy żyw został*) [1, с. 463]; потка*е чынили з ними врў* (параўн. польск. *potkanie czynili z nimi w ręcz*) [1, с. 463]; тоє звита*ство не леда якъ пры*ло (параўн. польск. *to zwiecięstwo nie ledà iàko przyszło*) [1, с. 463]; жаде* не бы* хто бы са проти*кү н* швўры* (параўн. польск. *żaden nie był ktoby sie przeciwko nim oborzył*) [1, с. 465]; гэ*мана повї*ости досы* чынечы (параўн. польск. *hethmàrà powinności dosyć czyniąc*) [1, с. 465]; лацне* бы са 8гро* шпирати м* (параўн. польск. *lãcnie by sie węgrom opierać mógł*) [1, с. 468]; ма*не ...пожы*кү не трави* (параўн. польск. *mãrnie ...pożytku nie trawił*) [1, с. 469]; з розманты* св*та краини што день до него са з*дчали (параўн. польск. *z rozmaitych swiàtà kràin czo dzień do niego sie zyeżdżàli*) [1, с. 469]; вже лд*но вввесь захо* сл*ца шаблею м* по* свою м* по*бить (параўн. польск. *iuz lãzno wszythek zachod słońzà szablą mógł pod swą moc podbić*) [1, с. 470]; для того* велцэ того прагне (параўн. польск. *dla tegoż wielce tego prãgnie*) [1, с. 470]; заразо* тэ* то передъ себе внима*е берўчы (параўн. польск. *zàràzet też to przedsię mniemànie biorąc*) [1, с. 473]; если бы са на то сполне не вгледали, мечо* посполъ пост*ль (параўн. польск. *iesliby sie ná to sprołnie nie opàtrzyli, mieczem wespołek posiadł*) [1, с. 476]; про*не м*ль далє* шжыдати (параўн. польск. *proźno miał dàley omieszkawàć*) [1, с. 478]; Атыла ач*колкекъ са межы страхомъ и надеєю ро*мышлалъ, ро*важаючы сов*б частокро* (параўн. польск. *Atylà àczkolwiek sie miedzy stràchemu nàdzieią wahał, rozważàic sobie częstokroć*) [1, с. 481]; небе*пе*но в земли неприятельско* би*вү давать (параўн. польск. *niebezpieczno w ziemi nieprzyiacielskiej bitwę dawàć*) [1, с. 484]; потребы абы то ко*ды* з ва* 8 себе пилне шважа* (параўн. польск. *potrzebà àby tho kàždy z wa w siebie pilnie wważàł*) [1, с. 484]; 8мыслили ... по малю*кү наза* 8ходи*^{тм} (параўн. польск. *wmyslili ... potàluczki nàzad vchodzić*) [1, с. 484]; Завжды то за р*б* л*пшүю и хоро*шүю почытано зацне а славне 8мереть (параўн. польск. *Zàwždy tho zà rzecz lepszą u pieknieyszà poczythano zacnie à sławnie vmrzeć*) [1, с. 485]; а к томү тэ* з людми бол* покою нижли во*не привыклыми чынити маеце (параўн. польск. *á khtemu też z ludźmi więсеу pokoiowi niżli woynie przywykłymi czynić macie*) [1, с. 486]; ачь сүть 8зростү высокого (параўн. польск. *àczçi są wzrostu wysokiego*) [1, с. 487]; з вами

восполѡ и жы и ѡме^о (параўн. польск. z wami *wespolek* y żył y vmàrl) [1, с. 487]; *вжды но*^о ... *могъ мѣти на помочы* (параўн. польск. *wždy nos ... mogł mieć na pomocy*) [1, с. 488]; *Кгда вже были в себе на стреле*^е з лука (параўн. польск. *Gdy już były od siebie na strzeleniu z łukà*) [1, с. 488]; *понева жадное ншое надѣи здоров нѣ*^т (параўн. польск. *ponieważ żadneyinszey nadzieie zdrowia nie masz*) [1, с. 491]; *тогда наши рѣчы сполне прыду*^т в такую трудно^т (параўн. польск. *tedy nasze rzeczy spolne przijdą w taką trudność*) [1, с. 495]; *радше для того, н его убѣмовлено, како в прычыну до того да*^а (параўн. польск. *radszey dla tego, iż go oskarżono, iakoby on przyczynę do tego dal*) [1, с. 497]; *што мае чинити, ... абысмы са смерти передъ часо*^м *приходячоє устерегли* (параўн. польск. *co mamy czynić, ... abysmy sie śmierci przed człsem przychodzącey vstrzegli*) [1, с. 502]; *абысте вы на духу здорови были, та са напередъ в неспезпечность удамъ* (параўн. польск. *abyscie wy na duchu zdrowi byli, ia się naprzod w nieprzespieczność wdam*) [1, с. 505]; *вси наши речы ку вашо*^м *вздобе, кдысте место взяли, прыло* (параўн. польск. *wszytki nasze rzeczy ku waszey ozdobie, gdyscie miasto wzięli, przyszło*) [1, с. 506].

Спецыфічна беларускія прыслоўі, а таксама беларускія варыянты агульнаўсходнеславянскіх прыслоўяў у адпаведным фанетычным і граматычным афармленні пранікалі ў літаратурную мову таго часу ў сувязі з ажыўленнем мясцовых дыялектаў і ўжываліся часцей за ўсё яшчэ ў сінанімічным плане побач са старымі прыслоўямі: *Рамане понашы велии много ра*^а *подали тылъ* (параўн. польск. *Rzimańe podiawszy bårzo wiele ran podali tył*) [1, с. 463]; *всюды великую поражку чинили* (параўн. польск. *wszędzie wielką porażkę czynili*) [1, с. 463]; *умысли тогда што наборзде*^с *ударить на Словенскую землю* (параўн. польск. *Vmyslił tedy co nauyruchley vderzyć na Słowieńską ziemię*) [1, с. 465]; *которые са были в суюль до него зшли* (параўн. польск. *ktore sie były zewsząd do niego zeszyły*) [1, с. 466]; *А в тилъ ... ублегъ место Аръкгэтину* (параўн. польск. *A stądże ... obległ miasto Argentinę*) [1, с. 471]; *в куль ... былъ прына в лаку* (параўн. польск. *skąd ... był przyeł w łaskę*) [1, с. 474]; *звальчышы фраццускую землю сподева са латве*^с *потом влоке*^с *достати* (параўн. польск. *zwalczywszy frãnzuską ziemię spodzewalsie łacniey potym włoskiey dostàć*) [1, с. 474]; *тепе са за в то стараю*^т (параўн. польск. *teraz sie zàsię o to stàràiq*) [1, с. 476]; *што бы латво ўчинити* (параўн. польск. *co bårzoby łacno vczynić*) [1, с. 476]; *дотул тоє мности зе*^с *ское ўживати допустити*^т (параўн. польск. *dotąd tey możności ziemskiey vżywàć dopuścić*) [1, с. 480]; *дотул его ўживати будешъ, докуль Б*^о *... тобѣ назначи*^а (параўн. польск. *dotąd go vżywàć będziesz, dokąd Bog ... tobie nàznàżył*) [1, с. 480]; *Прывавши н тогда до себе, пыталъ* (параўн. польск. *Przyzwawszy ich tedy do siebie, pytał*) [1, с. 480]; *рады Атылевы добрэ былъ свѣдо*^м (параўн. польск. *ràdy Atyłowey dobrze był swiàdom*) [1, с. 481]; *всю не можемъ иначе вѣти* (параўн. польск. *stąd niemożemy inàczej wyniść*) [1, с. 484]; *а заразъ за першы*^а *пока емъ рады слабѣю*^т (параўн. польск. *à wnet zà pirwszim potkàniem ràdzi słàbieiq*) [1, с. 487]; *Рамане ты са пруче*^с *поспешали* (параўн. польск. *Rzymiànie tym sie pęcsey pospieszàli*) [1, с. 489].

СПІС ЛІТАРАТУРЫ

1. Золтан, А. «Athila» М. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века / А. Золтан. – Ниредьхаза, 2004. – 554 с.
2. Шуба, П.П. Прыслоўе ў беларускай мове / П.П. Шуба. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1962. – 194 с.

3. Нарысы па гісторыі беларускай мовы. – Мінск : Выд-ва М-ва асветы БССР, 1957. – 450 с.

Satsuta I.V. Adverb in the Old Belarusian translation of «The History of Athil»

In the article the main semantic groups of adverbs, which are fixed in Old Belarusian handmade translation of a tale «The History of Athil» are investigated. Also, in this tale features of making adverbs are analysed. The main group are formed by adverbs, which were typical to languages. Rather broadly polonisms and their belarussian variants are introduced in fanetical and grammatical distigation.

Рукапіс паступіў у рэдкалегію 20.01.2011